

## נתן אלתרמן – הפרק האחרון

מאת

דן לאור

מטעמים שלא קשה לבאר אותם נוטים מעריציו של אלתרמן – בכלל זה רוב חוקרי יצירתו – לשכוח, להתעלם או להדחיק את הפרק האחרון בחייו. על-אף התרחבות הדיון ביצירתו בשני העשורים האחרונים, רק קומץ חיבורים מכל מה שנכתב עליו עוסק בתקופה זו, שבה הפך המשורר רב-ההשפעה לפובליציסט זועם ולמי שכתבתו, כמו גם פועלו הציבורי, מגויסים באופן מוחלט למען רעיון אחד – רעיון ארץ-ישראל השלמה.<sup>1</sup> ההסתייגות של שוחרי אלתרמן ממהלך זה היתה אפוא כפולה: לא נעמה להם ההמרה המוחלטת של השירה בפובליציסטיקה; מה גם שרבים מהם חשו אי-נוחות מכך שאלתרמן, שהיה מזוהה במשך למעלה משנות-דור עם הזרם המרכזי והפרגמטי של תנועת-העבודה, היה למבטאה המובהק של אידיאולוגיה רדיקלית המזוהה בעיקר עם הימין הרביזיוניסטי.

אלתרמן לא היה היחיד מבין הסופרים שהיו קשורים בעבר עם תנועת-העבודה ואשר מיד לאחר מלחמת ששת הימים ביטאו הזדהות באופן כזה או אחר עם רעיון שלמות הארץ ותבעו במפגיע מממשלת ישראל שלא לשנות את הסטטוס-קוו שנוצר עם תום המלחמה. אולם לגבי אלתרמן, שינתה מלחמת ששת הימים את מהלך חייו. ספרו של משה שמיר, 'נתן אלתרמן – המשורר כמנהיג' הוא מסמך המכיל עדות מפורטת על חיי אלתרמן בימים שלאחר מלחמת ששת הימים – תקופה שבה היה המשורר מעורב עד צוואר בארגון התנועה למען ארץ-ישראל השלמה, ובכלל זה היה מראשי מנסחיו של מנשר-היסוד שלה: 'הוא קיבל על עצמו כל תפקיד, לא נרתע מפני שום התחייבות, התגבר על רתיעות שלפני כן לא היה עולה על הדעת שהיה

1 תיאור מקיף של רעיון ארץ-ישראל השלמה בהקשריו ההיסטוריים מוצע בחיבור לקבלת תואר דוקטור של אריה נאור, שעמד לנגד עיני בעת כתיבת מאמר זה. ראו, האידיאולוגיה של ארץ-ישראל השלמה מאז מלחמת ששת הימים, ירושלים תשנ"ז.

אפילו מנסה להתמודד איתן' – כתב משה שמיר – 'ויחד עם זאת הקפיד תמיד שלא להתייצב בעמדת-חזית נבדלת, עמדת ראש-וראשון'.<sup>2</sup> גם לאחר פרסום המגשר המשיך אלתרמן להיות מעורב בפעילות התנועה, השתתף באסיפות שנערכו מטעמה, השתדל למענה אצל אישים פוליטיים וכן נמנה עם הכותבים בבטאונה 'זאת הארץ'. אולם הביטוי העיקרי למהלך החדש בחייו היו עשרות המאמרים שפרסם כמעט מדי שבוע בעיתון 'מעריב' ושבהם התייצב כאחד ממניחי היסוד, ובוודאי כאחד ההוגים המרכזיים, של רעיון ארץ-ישראל השלמה כפי שנתגבש בשיח הישראלי לאחר מלחמת ששת הימים. מאמרים אלה – שחלקם, לפחות, זכו בשעתו לחגובות חריפות ובוטות – כונסו זמן לא רב לאחר מותו של אלתרמן בספר עב-כרס בשם 'החוט המשולש', שערך ושיווק חברו-לדעה מנחם דורמן, מתוך מגמה ברורה להעניק לטקסטים האלה תוקף של צוואה רוחנית.<sup>3</sup>

הפנייה לרעיון ארץ-ישראל השלמה היא שינוי מרחיק-לכת בעולמו האידיאלי של אלתרמן, וטענתו של משה שמיר כאילו אידיאולוגיה זו היתה מובלעת בכתבים המוקדמים אין לה על מה לסמוך. אמנם, אלתרמן התייחס במעט אירוניה להופעתה של ועדת פיל בארץ ב-1937 וכמורכב נמנע מלהביע עמדה מפורשת לגבי תוכנית החלוקה של האו"ם עשר שנים לאחר-מכן,<sup>4</sup> אולם בניגוד קוטבי לאורי צבי גריינברג לא ערער מעולם על כינונה של מדינת החלוקה, לא קונן על אובדן ירושלים המזרחית והעיר העתיקה ובשום הזדמנות לא הביע כמיהה או געגועים אל מקומות-הקודש או אל הטריטוריות שנותרו לאחר מלחמת-העצמאות מחוץ לתחום שליטתה של מדינת ישראל. מאז שלהי שנות הארבעים העניק אלתרמן גיבוי מלא לבן-גוריון, תוך העדפה ברורה של מדיניותו הפרגמטית והקונסטרוקטיביסטית על-פני אידיאולוגיות רדיקליות מימין ומשמאל. '...לא נשיר את זהב / בסופה, אך נשיר את שירנו בגשם' – הכריז אלתרמן בפואימה 'שירי עיר היונה' – 'יצירה שבה ביטא הזדהות גמורה עם מדינת ישראל במתכונת שערצה בעשור הראשון לקיומה'.<sup>5</sup> אגב, שמה של ירושלים לא נזכר אפילו בשיר זה, המשתרע על-פני 157 עמודים, ודווקא תל-אביב הלא-מיתולוגית וערי-הפיתוח החדשות שהוקמו לאחר קום המדינה מוצגות על-ידו כגילומה הסמלי של מה שהוא מכנה בשם 'עת גאולה'. גם מלחמת סיני יכולה לשמש מקרה-מבחן

2 משה שמיר, נתן אלתרמן – המשורר כמנהיג, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 160.

3 נתן אלתרמן, החוט המשולש – מאמרים תשכ"ז-תשל"א, תל-אביב תשל"א וכן ראו מאמרו של מנחם דורמן, 'ספר הריב והמדרן של נתן אלתרמן' (עם הופעת 'החוט המשולש'), הארץ (מוסף 'תרבות וספרות'), 19.3.1971. חזר ונדפס בספר אל לב הזמר – פרקי ביוגרפיה ועיון בציירת אלתרמן, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 142-153.

4 ראו 'הוועדה מסיירת' (הארץ, 16.11.1936), רגעים, תל-אביב תשל"ד, כרך ב, עמ' 195-296. כן ראו השיר שנכתב בעקבות החלטת החלוקה של האו"ם מ-29.11.1947: 'ידיה ערב', דבר, 5.12.1947.

5 'בסוב הרוח', עיר היונה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 84. לעניין יחסו לבן-גוריון ראו: בין המשורר למדינאי, בעריכת מנחם דורמן תל-אביב תשל"ב.

להכרת יחסו לשאלת השטחים והגבולות: כיבושו של מדבר סיני בסתיו 1956 עורר בו ריגוש עצום, ובפרסום ראשון שלאחר המלחמה הכריז אלתרמן (בהתייחסו להר-סיני) כי אם יש חזקה למי על זה ההר הרם/ כתובה היא בקורות העם העבריים/ אשר ראו אותו עשן בילדותם'. אולם בעקבות החלטתו של בן-גוריון לסגת מסיני שינה אלתרמן את טעמו ואימץ למעשה את הקו הפרגמטי והפשרני ואף התייצב בחזית הפולמוס עם שוללי החלטת הנסיגה: 'יש תמורות למפה ושטחה' — כתב באחד מטוריו במארס 1957 — 'אבל/ לא השטח, כי עצם תוכו של היש, של הקם ונברא/ הוא הניר בו נשחל/ וישא פרותיו מבצע-קדש'.<sup>6</sup>

לפי זה אפשר בהחלט לדבר על אלתרמן — אם כי לא רק עליו — כעל מי שעבר מעין לידה-מחדש ('קונברסיה') במובן המוקנה למושג זה על-ידי ויליאם ג'יימס בספרו 'החוויה הדתית לסוגיה'.<sup>7</sup> תהליך זה התרחש אצלו ואצל אחרים בעקבות מלחמת ששת הימים, במיוחד על רקע השינוי הדרמטי שהתרחש במעבר מתקופת השפל של ימי ההמתנה לאופוריה של הניצחון המהיר ובשל התוצאות הקונקרטיות של המלחמה — כיבושן של הגדה המערבית, מדבר סיני ורמת-הגולן ואיחודה-מחדש של ירושלים. לא מעט נכתב על עוצמת החוויה שעברה החברה הישראלית במהלך המלחמה ובעקבותיה, על ההשלכות הנפשיות, הרוחניות, הדתיות והפוליטיות שהיו לחוויה זו על הציבור הישראלי ועל פרטים וקבוצות בתוכו. מי שהחזיק ברעיון ארץ-ישראל השלמה לפני-כן היה נתון מן-הסתם בסערת-נפש גדולה, אך פירש את המלחמה כהצדקה בדיעבד לעמדתו. אולם לגבי מי שלא החזיק בעמדה זו בעבר היתה המלחמה בגדר חוויה מכוננת ששינתה באופן רדיקלי את תמונת-עולמו ויצרה בו מחויבות עמוקה כלפי האידיאולוגיה החדשה. עוצמתו של שינוי זה עשויה להתבאר גם על רקע הנסיבות האישיות המיוחדות שבהן היה אלתרמן נתון בשנים שלפני המלחמה — שנים שבהן נשא את עלבון פרישתו של דוד בן-גוריון מן המנהיגות הלאומית בעקבות פרשת לבון. בעולם המושגים שלו התפרש מאורע זה כפגיעה בערכי-היסוד של הציונות ובניין הארץ — שעל ההתרחקות מהם התריע כבר בשנות החמישים — עד שבאה מלחמת ששת הימים ויצרה הזדמנות בלתי-חוזרת למלא את מה שנראה בעיניו כוואקום הרעיוני שאליו נקלעה המדינה, שלא בטובתה, בעשור השני לקיומה.<sup>8</sup>

אלתרמן היה למעשה הראשון שהעלה את סוגיית ארץ-ישראל השלמה על סדר-היום הציבורי בבוקר שלמחרת מלחמת ששת הימים. מאמרו 'מול מציאות שאין

6 'מנגד להר', דבר, 9.11.1956; 'רינה של החלטה', דבר, 8.3.1957.

7 ויליאם ג'יימס, החוויה הדתית לסוגיה — מחקר בטבע האדם, תרגם יעקב קופלביץ, ירושלים תשי"ט, עמ' 169-125.

8 ראו בעניין זה את מאמרי 'נתן אלתרמן בימי פרשת לבון', בתוך: מנחם דורמן ואהרן קומם (עורכים), אלתרמן ויצירתו, תל-אביב ובאר-שבע תשמ"ט, עמ' 89-130.

לה אח' הופיע ב'מעריב' ב־16 ביוני, רק חמישה ימים לאחר תום הקרבות, ובכך הקדים בימים אחדים את פרסום מאמריהם של כותבים אחרים — יובל נאמן, אליעזר לבנה, משה שמיר והרב צבי יהודה קוק — שביקשו גם הם לקדם את רעיון שלמות הארץ על רקע המציאות שנוצרה בסיום המלחמה.<sup>9</sup> במאמר הציג אלתרמן את עמדתו לגבי תוצאות המלחמה, ודבריו החותכים בנושא היו לימים לציטטה נפוצה מאוד בקרב חסידי רעיון שלמות הארץ: 'ניצחון זה' — קבע אלתרמן — 'עניינו לא רק בכך שהוא החזיר לידי היהודים את העתיקים והנעלים בקודשי האומה, את אלה החרות בזכרונה ובמעמקי תולדותיה. יותר מכל, עניינו של ניצחון זה הוא בכך שהוא מחק למעשה את ההבדל בין מדינת ישראל ובין ארץ־ישראל... חסר לה להתחברות ההיסטורית הזו רק עם ישראל שיארוג, יחד עם היש שהושג, את החוט המשולש שלא יינתק'.<sup>10</sup> הצהרה זו הכילה, בקליפת־אגוז, את עיקרי הרעיונות שעתיד אלתרמן להעלות במאמריו הבאים, אך זה היה גם האות להתחיל בפעולה: אלתרמן נפגש עם אישים שונים כדי לגייס תומכים לעמדתו; ב־10 באוגוסט השתתף בפגישת מזמנים בבית סוקולוב בתל־אביב 'לדיון בשאלות היסוד שעלו על הפרק בעקבות המלחמה' והיה לראשון הדוברים בה; השתתף באופן פעיל בניסוח המגושר של התנועה (שפורסם ב־22 בספטמבר 1967); וכן נטל חלק בהיערכות לקראת עצרת־היסוד שלה, שהתקיימה בהיכל התרבות ב־21 בפברואר 1968. בצילום היסטורי נראה אלתרמן, שהיה איש נחבא אל הכלים, כשהוא ניצב על כימת ההיכל לצדם של אישים, כמו ישראל אלדד, משה שמיר, הרב משה צבי נריה, עובד בן־עמי ואורי צבי גרינברג.<sup>11</sup>

בשקידה מרובה ומתוך מאמץ אינטלקטואלי בלתי־פוסק הגיע אלתרמן לגיבושה ולניסוחה של האידאולוגיה החדשה ולהגדרת היעדים הפוליטיים הנגזרים ממנה: במשך השנים הנידונות ליקט ואסף עשרות מאמרים ורשימות מן העיתונות הישראלית והזרה, שלהם נגיעה ישירה ועקיפה למציאות שנוצרה לאחר מלחמת ששת הימים — תוך התמקדות בעניינים כמו שאלת הגבולות, הבעיה הפלשתינאית, ענייני ביטחון, התנהגות הצבא בשטחים, יחסי ישראל והתפוצות או המערך הפוליטי הפנימי בישראל. תיקיו מאותה תקופה מכילים עשרות גזרי עתונים ובהם, לדוגמא, קטעי נאומים של משה דיין, עזר וייצמן ויצחק טבנקין; מאמרים וסקירות על תוכנית אלון; האמנה הפלשתינאית בתרגומו של יהושפט הרכבי; מאמרים מ'ניו־אאוטלוק' ובהם התבטאויות של דוברי השמאל הישראלי; וכן ראיונות עם אישים פוליטיים מימין ומשמאל. בצד האיסוף השקדני של קטעי העיתונים נהג אלתרמן בתקופה זו — כמו בהזדמנויות שונות בעבר — לנהל 'פנקסי עבודה' שבהם סיכם בהרחבה חלקים

9 השווה הכל — גבולות השלום של ארץ ישראל, בעריכת אהרן בן־עמי, תל־אביב תשכ"ז, עמ' 11-75.

10 החוט המשולש, עמ' 9.

11 המשורר כמנהיג, עמ' 125-128, 159-174.

שלמים מן העיתונות, שידורי רדיו, דיונים שהיה צד להם, רשמים מסורים שעשה או מפגישות שקיים (למשל: עם דיין, פרס, חיים הרצוג), כשסיוכמים אלה מלווים ניתוח ביקורתי שעיקרו התמודדות של הכותב עם דעות ועמדות בנות-הזמן מן הפרספקטיבה של רעיון ארץ-ישראל השלמה. לכתיבתם של חלק מן המאמרים שהופיעו ב'מעריב' קדם גם תהליך הכנה יסודי מאוד, שכלל איסוף אינפורמציה, ביור מוקדם של המושגים והרעיונות שיבואו בהם לידי ביטוי ולעתים גם ראשי פרקים שבהם התווה אלתרמן בפירוט רב את מהלך הטיעון, כמו גם את מסכת הראיות שיובאו במאמר.<sup>12</sup> ביסוד טיעוניו של אלתרמן בקורפוס המאמרים המכונים ב'חוט המשולש' — כמו גם בטקסטים הגנוזים הנלווים לו — עומדת טענת הזכות ההיסטורית של עם ישראל על ארץ-ישראל בשלמותה הטבעית וההיסטורית, שהיא טענה רווחת ונפוצה בשיח הציבורי והפוליטי בימין ובפריפריה של הימין בתקופה שלאחר מלחמת ששת הימים. אלתרמן חוזר וטוען בעקיבות על 'זכותנו הלא-מעורערת על ארץ זו'. את הגדה המערבית הוא מגדיר כ'ערש האומה' וכלבה של ארץ-ישראל. מעת-לעת הוא מצביע על הקשרים המיוחדים של מדבר סיני עם עברו של העם, ואף שרמת-הגולן נזכרת אצלו לעתים רחוקות בלבד, הרי שגם היא נכללת — לדידו — באותה כוליות הקרויה 'ארץ-ישראל'. במיוחד מתרפק אלתרמן על שטחי הגדה המערבית — מושג שהוא בעיניו 'פסבדונים' של נחלת-אבות המסמלת את העמוקים בקשריו של העם היהודי עם ארץ-ישראל. בהקשר זה זוכה ירושלים, שהזנחה באופן משוע בכתביו המוקדמים, לתשומת-לב מיוחדת — הוא מדבר על 'חידוש הקשר היהודי עם סימטות ירושלים העתיקה' מצדד בהפיכת יום כ"ח באייר ל'יום שחרור ירושלים השלמה וגאולת הר הבית והכותל המערבי'; ובעת 'פולמוס הכותל' שהתעורר לאחר המלחמה מגלה אלתרמן יחס של כבוד אל המקום, שהוא מציגו כ'שריד של מקום תפילה, שריד של הנעלה בסמלי ייחודה וכוחה של האמונה', ואף תובע מן הציבור החילוני להכיר בכך כי 'התוכן הדתי הוא העומד גם כיום אחר כותלנו, מציץ מן החרכים'. מכאן גם הרתיעה משלטי-הדרך הלועזיים ל'מקומות הקדושים' שאלתרמן המסייר בגדה רואה כשלטי-ארעי, למרות היותם חצובים באבן, לעומת התמרורים הזמניים כביכול בעברית — מוט ועליו פחית צהובה עם כתובת 'אל מערת המכפלה' (לעומת 'Tomb of Abraham') — שהם, ורק הם, נושקים בעיניו אל הנצח.<sup>13</sup>

12 פנקסי העבודה של אלתרמן מן השנים 1967-1970, וכן קטעי העיתונות שלוקטו על-ידו הופקדו בידי לעיוני על-ידי מנחם דורמן ז"ל, ואני שוקד כעת על הוצאתם לאור. בעניין זה ראו מאמרי, 'פנקסי העבודה של אלתרמן כמקור להבנת דרכו הספרותית והפוליטית בדור המדינה', דברי הקונגרס העולמי החשיעי למדעי היהדות, תשמ"ו, עמ' 379-384.

13 ראו המאמרים: 'ספחי קצף' (23.2.1968), 'חוט המשולש', עמ' 188; 'שטטוש במסווה של ריאלים' (17.11.1967), שם, עמ' 130; "'הגדה המערבית'" — ארץ בעילוס שם' (23.6.1967), שם, עמ' 49-44; 'גישה עקיפה מדי' (17.5.1968), שם, עמ' 249; 'ערעור על רעיון נאה' (20.10.1967), שם, עמ' 112; 'פולמוס הכותל' (25.8.1967), שם, עמ' 80.

הצגת הנימוק ההיסטורי, אם לא הדתי, והעמדתו בבסיס התביעה לארץ-ישראל השלמה צמצמה, מטבע הדברים, את משקלו של הטיעון הבטחוני, אף כי אלתרמן — שהיה מתמיד בעל תפיסה אקטיביסטית — לא נמנע מלעשות שימוש גם בו. כמו אצל כמה מן המצדדים הראשיים ברעיון ארץ-ישראל השלמה, עשה גם הוא שימוש בריטוריקה האינסטרומנטלית — זו הנסמכת על נימוקי ביטחון — לצורך רציונליזציה של העמדה הפונדמנטלית, אך לא כתחליף לה.<sup>14</sup> אלתרמן נהג למתוח ביקורת על ממשלות ישראל — גם בימי כהונתו של אשכול כראש-ממשלה גם בתקופת כהונתה של גולדה מאיר — בשל ההסתמכות המופרזת על נימוקי ביטחון להצדקת המשך השליטה בשטחים המוחזקים. נימוק זה נראה לו בהחלט תקף, אך השימוש העודף בו העלה חשש מפני כרסום הנימוק ההיסטורי והעקרוני, שהוא הבסיס העיקרי בעיניו לטענות הבעלות המדינית על השטחים שנכבשו במלחמה. 'במידה ששטחים אלה הם חיי' — כתב אלתרמן בהתייחסו לשאלת הנימוק הבטחוני — 'הרי הם חוצצים לא בינינו ובין השלום, אלא בינינו ובין המלחמה'. עם זאת הדגיש, כי העמידה בשטחים אינה נובעת מנימוקי ביטחון בלבד: 'הצידוק הראשון לעמידתנו בהם הוא צידוק יסודי מזה ורבי-היקף-ערך מזה, צידוק שגם הביטחון אינו אלא נושא-כלי'.<sup>15</sup> ברוח זו רשם אלתרמן במחברותיו את המשפט הזה: 'הנוסחה שלא נחזיר עד לשיחות שלום היא גרועה יותר משנראה — היא מניחה מראש שהם אינם שלנו — והם ממש שטחים כבושים'.

כל זה הוביל לתביעה האולטימטיבית שלא לסגת מן השטחים שנכבשו במלחמה ולשליטה מוחלטת של הנוסחה 'שטחים תמורת שלום'. ואף שהכיר בהיגיון המדיני של הימנעות מסיפוח פורמלי, חייב אלתרמן עקרונית כל צעד שהיה בו כדי לקדם את האינטגרציה של השטחים המוחזקים במדינת ישראל. כך פירש את מדיניותו של שר-הביטחון משה דיין ולכן צידד בה. אולם בעיקר צידד אלתרמן ברעיון ההתיישבות, קרא פעם אחר פעם לחולל תנועה התיישבותית גדולה והיה לתומך עקבי ובלתי-מתפשר של כל מאחז, התנחלות או יישוב שקמו בשטחים. בחול-המועד פסח של שנת תשכ"ח נלווה אלתרמן יחד עם בני מהרשק אל שר-העבודה יגאל אלון בביקורו אצל מתנחלי חברון שעשו את הסדר במלון 'פארק', ואחר-כך נשארו במקום בדרכי עורמה. יחסו להתנחלות בחברון, שהיתה מאז ומתמיד נושא שנוי במחלוקת, יכול אפוא לשמש אבן בוחן ליחסו להתנחלות בכלל: כשהוציא הממשל הצבאי צו גירוש נגד שלושה מתנחלים שבנו בעיר קיוסק בלא קבלת רשיון טען אלתרמן, כי בעונש שהושת עליהם יש משום 'הפרת תקנות-יסוד שבין העם היהודי ובין הארץ' ולכן עצם הוצאת הצו הוא מעשה בלתי-מוסרי, ואולי גם בלתי-חוקי.<sup>16</sup> בדיעבד הגן גם

14 אריה נאור, האידיאולוגיה של ארץ-ישראל השלמה, עמ' 317-320 ; 325-331.

15 'דחלילי נוסחאות' (24.11.1967), החוט המשולש, עמ' 134.

16 'חומר הדין' (16.8.1968), שם, עמ' 288.

על ההתנחלות בחרון, הגם שנעשתה תוך הפרת צו הממשל, וכך גם הגן על עמדתו של יגאל אלון, שתמך במתנחלי חרון על דעת עצמו ולא על דעת הממשלה. בעיניו, עמדה זו של אלון היא 'ביטוי נאמן ונכון לממשלה הישראלית, למהותה ויעודה'.<sup>17</sup> אולם המכשיר העיקרי להגשמת רעיון ארץ-ישראל השלמה במשנתו של אלתרמן היה עליית המונים — זה הקודקוד השלישי של 'החוט המשולש שלא יינתק', שאותו סימן כבר במאמרו הראשון אשר נכתב למחרת המלחמה. זמן קצר לאחר-מכן — ב-7 ביולי 1967 — הכריז אלתרמן בלשון דרמטית על 'הקרב על העם היהודי', שבו ראה 'המשך דחוף והכרחי למלחמת ששת הימים'.<sup>18</sup> הוא חזר והציג עמדה זו בנאומו הנזכר בפני הגרעין המייסד של התנועה למען ארץ-ישראל השלמה: על-פי הפרוטוקול של אותה ישיבה טען אלתרמן בנאומו, כי 'החל מיומה האחרון של מלחמת-ששת-הימים אי אפשר להיות יהודי, ואסור להיות יהודי, ולהתייחס בשוויון נפש לעובדה שמחמת חוסר רבבות או מאות אלפים אחדות של יהודים, נצטרך לחתוך את תולדות ישראל ברגע שהגיעו לשיא'.<sup>19</sup> עמדת-יסוד זו נפרטת בעשרות מאמרים שבהם תבע אלתרמן במפגיע מן התנועה הציונית לתת תוקף מחודש לעיקרון של 'שלילת הגלות', תוך שהוא מאזכר את פולמוסיו הגדולים של בן-גוריון עם ההסתדרות הציונית בשנות החמישים, שלהם העניק בשעתו גיבוי מלא. רק עלייתם של המוני יהודים — בעיקר מארצות הרווחה — תשמש מענה של ממש למה שמכונה 'האיום הדמוגרפי' והיא זו שתבטיח את הבעלות המדינית של עם ישראל על מולדתו ההיסטורית. זה היה גם נושא ספרו, 'המסכה האחרונה', שפורסם ב-1968 ושבו נתן ביטוי בדרך של סאטירה לציפייתו המתוחה לעליית המונים, כמו גם לחרדה שליוותה אותו שמא ציפייה זו לא תתממש.<sup>20</sup>

על יסוד הנחות אלה קבע אלתרמן את עמדותיו בשאלה הערבית, כשהוא נאלץ לתמרן בין השקפת-עולם הומניסטית לבין לאומיות רדיקלית חסרת-פשרות. בעבר בלט אלתרמן ביחסו ההוגן והמתחשב במיעוט הערבי בישראל — הוא התריע לא אחת על עוולות הממשל הצבאי, היה מראשי המבקרים של פרשת כפר-קאסם ולא נרתע מלהיקלע לעימותים בנושא זה עם דוד בן-גוריון. לכאורה נשאר אלתרמן נאמן לעמדה זו כאשר הקפיד לכלול במנשר התנועה למען ארץ-ישראל השלמה הבטחה להענקת 'חופש ושוויון' לכל תושבי הארץ, בלא הבדל, וכך גם גרס פעם אחר פעם במאמרים שפורסמו ב'מעריב'. 'אין ספק כי המסקנה הראשונה והיסודית היא החובה ליתן לאוכלוסים אלה את זכויות האזרח, את ההגנה המשפטית, את חופש הדת וכיוצא

17 'שלה-ידמודם וראשית-פכחון' (6.10.1968), שם, עמ' 309.

18 'המערכה השלישית' — הקרב על העם היהודי, שם, עמ' 55-59.

19 המשוור כמנהיג, עמ' 130.

20 נתן אלתרמן, המסכה האחרונה, תל-אביב תשכ"ח.

באלה' — כתב במאמר שהופיע סמוך למלחמה.<sup>21</sup> עם זאת, שלל אתרמן באותה נשימה את זכות ההגדרה העצמית של ערביי השטחים, וטען כי אי-הסכמתה של האוכלוסייה הערבית לשלטון ישראלי איננה סיבה מספקת כדי שנוותר על זכויות עברו ועתידו של העם היהודי בארץ נוכח 'ריקנותה העובדתית והרעיונית של אותה ברייה מלאכותית ומופרכת אשר שמה "לאום ערבי פלשתינאי"'.<sup>22</sup> אתרמן נהג לצאת לסיורים בשטחים — בין השאר ביקר ברצועת-עזה, בגדה המערבית, בבקעת-הירדן וביריחו — ובתום אחד הסיורים האלה אמר לשמעון פרס: 'ראינו את הארץ. יש בה יישות ריקה, המחכה לפעולתנו. זוהי היישות ההיסטורית שלנו, ולא היישות הפלשתינית, שהומצאה לא מכבר'.<sup>23</sup> על נוסחה זו חזר בהקשרים שונים, ומבחינתו היה זה עניין עקרוני שלא תיתכן לגביו שום פשרה: הזכות על ארץ-ישראל היא זכות בלבדית של עם ישראל, 'אומה פלשתינאית' איננה כלל בנמצא ולכן אין צידוק לכינונה של ריבונות ערבית מסוג כלשהו במרחב הטריטוריאלי שבין הירדן לים. מתוך דבקותו בחזון זה היה אתרמן מוכן אף לעמעם את רגישותו הידועה כלפי ה'אחר', תוך נסיגה בלתי-מודעת מרעיון 'החופש והשוויון' שעליו התחייב במפורש: מעולם לא התריע על עוולות שנעשו לתושבי השטחים (במקרים מסוימים גם היה נכון להצדיק אותן) ואף הרבה לחלק שבחים למה שכינה 'הממשל הליברלי' בשטחים המוחזקים. וכשעמיתיו הסופרים דיברו נגד נישול הערבים והשמיעו תחזיות קודרות באשר ליחסי כובש-נכבש, הגיב עליהן אתרמן בבז ובשאט-נפש.<sup>24</sup>

הצבת האידיאל של שלמות הארץ כערך עליון גרמה לשחיקה גם באופן שבו התייחס אתרמן למערכת הדמוקרטית ולשלטון החוק. בניתוח קדפני של ה'קול קורא' של התנועה למען ארץ-ישראל השלמה הצביע דן מירון על אופיו האנטי-דמוקרטי של המסמך השולל מראש את זכותה של ממשלה ישראלית כלשהי להחליט על עתיד השטחים.<sup>25</sup> אתרמן, שהיה, כאמור, שותף פעיל בחיבורו של המסמך, צידד במפורש בעמדה זו: עוד בנאומו-החניכה שלו בבית סוקולוב קבע כי 'אנו איננו בני חורין להחליט לא בדרג הממשלתי, לא בדרג הצבאי ולא בדרג האישי, איך נתנהג. זה

21 'העיקרון והאבסורד' (15.9.1967), החוט המשולש, עמ' 91-95.

22 'ההבקעה מן הדמדומים' (24.1.1969), שם, עמ' 388.

23 שמעון פרס, לך עם האנשים — שבעה דיוקנאות, תל-אביב תשל"ט, עמ' 119.

24 ראו, למשל, הוויכוח עם אהרן מגד במאמר 'שכרון המוכיחים' (13.10.1967), החוט המשולש, עמ' 107-109. המאמר נכתב בתגובה על מאמרו של מגד 'על קיומיות יהודית', משא (למרחב), 4.10.1967. מגד השיב לאתרמן במאמרו 'תוכחת שוא' (מערב, 20.10.1967), ואילו אתרמן חזר והגיב על דבריו במאמר 'בעב הענן' (27.10.1967), שם, עמ' 117-120. ראו גם הוויכוח עם ס. יזהר במאמר 'משפט המשחק' (15.12.1967), שם, עמ' 147-151, בעקבות רשימתו של יזהר 'על משוררי הסיפוח', הארץ, 8.12.1967.

25 דן מירון, 'תעודה בישראל', נוגע בדבר, תל-אביב תשנ"א, עמ' 339-383.



כפוי עלינו; זה כפוי עלינו כמו שהביוגרפיה האישית שלנו כפוי עלינו.<sup>26</sup> אמירה זו היתה ה' לדברים שהשמיע שישה ימים קודם-לכן במאמרו השבועי ב'מעריב': בהתפלמסו עם המושג 'שטחים מוחזקים', שעליו היה חלוק מעיקרו — טען אלתרמן, כי עיקרם של השטחים הוא בכך 'שהם המחזיקים בנו. הם אווזים בנו בזרועות של עבר ועתיד שאין אנו בני-חורין לפרק אותן מעלינו מכוח הרצון או מכוח ההחלטה'.<sup>27</sup> ובמקום אחר טען, כי אלה הם 'שטחים אשר שום חוק מדיני או אנושי או אלוהי אין בכוחו להפקיע את זכותנו לשבת בהם...'<sup>28</sup> מזה יוצא כי המילון הפוליטי של אלתרמן, כפי שנתגבש באותן שנים, איננו תואם עוד את המסורת הדמוקרטית; שכן שהוא מניח קיומה של סנקציה טרנסצנדנטית, כעין-דתית, השוללת לחלוטין את הלגיטימיות של רצון הכלל והמוסדות הנבחרים כגורם ראשון-במעלה בהתווייתה של מדיניות לאומית. הנחה זו הכתיבה גם את שיפוטו לגבי אירועים שבהם אירעה התנגשות בין שלטון החוק לבין מגשימי רעיון ארץ-ישראל השלמה, כגון בפרשת ההתנחלות בחברון, כאשר התייצב פעמיים לצד מפירי החוק הכתוב בשמו של החוק המקודש והנצחי של שלמות הארץ.

ה'לידה מחדש' של אלתרמן במובן האידיאולוגי חייבה, מטבע הדברים, שידוד מערכות פוליטי. יותר מכל דבר אחר סימנה מלחמת ששת הימים את ההפרדות של אלתרמן מבן-גוריון, שההערכה האישית אליו והקבלה הכוללת של מדיניותו היו מסימני-ההיכר הבולטים שלו במשך למעלה משנות-דור. הזדהות זו הגיעה לשיא בימי פרשת לבון, כאשר יצא למלחמת-חורמה בלתי-מתפשרת למען בן-גוריון המושמץ והדחוי, והיא נתאשרה מחדש בתקופת-ההמתנה כאשר בחר להצטרף אל אלה שתבעו את חזרתו להגה השלטון. אמנם, במישור האישי שמר אלתרמן על נאמנותו האישית לבן-גוריון גם לאחר המלחמה, ורשימתו הנודעת 'נחל צין', שנכתבה לרגל יום-הולדתו השמונים-ושלושה, היא אחד הטקסטים הבולטים שנוצרו בספרות העברית סביב דמותו של מחולל המדינה.<sup>29</sup> אלתרמן גם הרבה לצטט את בן-גוריון ולאזכר תחנות שונות בדרך חייו בחיפושיו הנואש אחר מקורות לגיטימציה לעמדות שהוא עצמו נקט בהווה. אולם בכל הנוגע לפירוש המציאות שלאחר מלחמת ששת הימים חדל בן-גוריון מלשמש לגבי מקור סמכות: דרישתו להחזיר את השטחים, להוציא את מזרח-ירושלים והגולן, הביכה את אלתרמן, ולא אחת ביקש לתהות על קנקנה ולהעניק לה פירושים מקלים ולעתים ניסה להעמיד את בן-גוריון על טעותו. 'איני בא ליתן עצות, אך רצוני להביע את התחושה, הרווחת אולי בלב רבים, כי קולו של בן-גוריון צריך להישמע עכשיו אחרת, הן מצד הנושא והן מצד ההתכוונות'

26 המשורר כמנהיג, עמ' 130.

27 'במה מחזיקין' (4.8.1967), החוט המשולש, עמ' 64.

28 'המערכה על השלום' (1.11.1968), שם, עמ' 325.

29 בין המשורר למדינאי, עמ' 56-60.

— כתב אתרמן בנובמבר 1968.<sup>30</sup> אולם מעבר לדיבור המפורש על הנושא השנוי במחלוקת ביניהם מבטאים מאמרי 'החוט המשולש' את הנסיגה המוחלטת של אתרמן מן הציונות הבן-גוריונית כפוליטיקה של איזון בין מאבק חדור להט לתחייה לאומית ולעצמאות מדינית לבין פרגמטיזם ו'ריאל-פוליטיק', ואשר תפיסת החלוקה היתה, בתוקף זה, מאבני-היסוד שלה.

בנסיבות אלה אימץ לעצמו אתרמן גיבורים אחרים. לעדנה מחודשת זכה משה דיין, אשר מדיניותו המעשית בשטחים ולא פחות מזה, הרטוריקה שלו — הטענה מוטיבים היסטוריים ואפילו דתיים — התקבלו על-ידו, ובצדק, כאי-שלילה של רעיון ארץ-ישראל השלמה. אולם את החלל הרוחני שהותיר בן-גוריון מילאו לגביו יצחק טבנקין ותנועת הקיבוץ המאוחד, שדגלו באופן מסורתי ברעיון שלמות הארץ והעניקו לו גיבוי עקרוני וגלוי. גם בעבר ביטא אתרמן הערכה לקיבוץ המאוחד ולתפקיד שהוא ממלא בבניין המדינה. היו לו ידידים רבים בתנועה זו, והוצאת-הספרים שלה שימשה במשך שנים אכסניה מרכזית לספריו.<sup>31</sup> עתה מצא עצמו אתרמן, שעשה את מיטב שנותיו במפא"י, כשהוא מנכס את ערכיו של אותו זרם בתנועת-הפועלים הציונית שסירב לקבל את מרותו של בן-גוריון. על מועצת הקיבוץ המאוחד שהתכנסה ב-9 בנובמבר 1967 בקיבוץ דפנה — מעמד שבו הוחלט על הקמת ארבע היאחזויות ב'שטחים המשוחררים' — כתב אתרמן, כי כינוס זה יירשם על 'לוח הימים' כהתייצבות של 'קול-מחאה ראשון ותקיף של גוף מאורגן ושרשי, נגד השתבשות העקרונות ואמות-המידה שאחזה בנר'.<sup>32</sup> קודם שכתב את הדברים רשם אתרמן לעצמו סיכומים מפורטים של דיוני המועצה (כנראה על סמך הפרסום ב'למרחב') ובהם ציטוטים מנאום שהשמיע במהלך הדיון איתן לב, חבר קיבוץ פלמ"ח צובא: 'מדוע דוגמת נצרת עילית אינה טובה לחברון, ג'נין, שכם וערים אחרות? מדוע איננו קוראים לכך? ... רק כך תהיה ארץ-ישראל שלמה'. אתרמן מתח קו מתחת לציטטה זו, ולידה כתב בסוגריים: 'לציין [כין] המדיניות החיצונה [קרי: זו של ממשלת ישראל] ... מחבלת במעשה הפנימי, החשוב, הדחוף, ההכרחי, הקובע'; ואילו על מנהיג הקיבוץ המאוחד, יצחק טבנקין, שהיה בלתי-קיים בכתביו הקודמים, כתב אתרמן ביוני 1969 כי בין כל ותיקיה של תנועת-העבודה — בכלל זה, מן-הסתם, בן-גוריון — 'מוצאים אנו בשעה זו רק אחד אשר קולו ממשיך את החוט השרשי, הציוני שלא נטמע בתוך הפקעת המטשטשת לעת הזאת'.<sup>33</sup> בשם רעיון שלמות הארץ קרא אתרמן גם להתנערות מן העוינות כלפי הרביזיוניזם לגווניו ואף יצא להגן על שמם הטוב של ישראל אלדד ואורי צבי

30 'האמנם ויכוח סרק?' (22.11.1968) שם, עמ' 341-345.

31 ראו בעיקר 'הועידה בעין-חרוד', דבר, 15.7.1960. חזר ונדפס ב'ועידת הקבוץ המאוחד בעין-חרוד', הטור השביעי, כך שני, תל-אביב תשל"ג, עמ' 204-205.

32 'טשטוש במסוה של ריאליזם', החוט המשולש, עמ' 129.

33 'לאחר גינוי' (27.6.1969) שם, עמ' 476.

גרינברג. זה היה גם הרציונל שביסוד תמיכתו בקואליציה שהתרכמה בשלהי שנות השישים בין הימין של תנועת-העבודה — דיין, גלילי, אלון, כרמל — לבין מפלגות הימין, אולם כשנתבע לבחור בין מרכיביה השונים של קואליציה זו לקראת הבחירות לכנסת החמישית עשה אלתרמן הערכת מצב נוקבת, ולבסוף חצה את הקווים: הוא קרא לקוראי טורו ב'מעריב' שלא לתמוך במערך 'הכולל הכול' (בכלל זה גם את רשימת רפ"י) ולהעדיף על פניו רשימה ובה מסר חד-משמעי. ואף שבחר שלא לנקוב בשם המפלגה המועדפת על-ידו, רומז אלתרמן אל אלה מקוראיו שרעיון 'שלמות הארץ' יקר להם, כי הכוח הפוליטי שמן הראוי לתמוך בו בשעה זו הוא לא אחר מאשר רשימת גח"ל בראשות מנחם בגין.<sup>34</sup>

במלחמתו למען רעיון ארץ-ישראל השלמה ראה אלתרמן את עצמו לא כמי שמצדד בהגשמתו של קו מדיני כזה או אחר, אלא כמי שמנהל מאבק עקרוני על עצם קיומה, תקפותה והגשמתה של האידיאולוגיה הציונית. תוך התעלמות מעובדת קיומה ושגשוגה של מדינת ישראל במשך תשע-עשרה שנה בגבולות החלוקה — מציאות שזכתה לאישור מתמיד במסגרת 'הטור השביעי' — הציג אלתרמן את התביעה לשלמות הארץ בתורת הפירוש האפשרי היחיד לציונות. לאישושו של טיעון זה תבע אלתרמן לראות בכיבושי מלחמת ששת הימים לא רק השלמה למלחמת-העצמאות הבלתי-שנויה במחלוקת, אלא המשך טבעי, לגיטימי ובלתי-נמנע של קורות היהודים מאז ימי הרצל: '...תהליכים אלה שגרמו את עמידתנו כיום ביהודה ובשומרון כוללים לא רק את חוסיין ומזימתו, אלא גם גורמים אחרים... כגון מזימות החלוצים הראשונים, אנשי ביל"ו ואנשי עליה שניה ושלישית, אשר שטחים אלה 'שאנו עומדים בהם כיום' היו מראשוני סיבות עלייתם ארצה... ואפשר אפילו להוסיף ולומר כי עמידתנו כיום בשטחים הללו נגרמה פחות על-ידי קוצר ראותו של חוסיין... מאשר על-ידי רוחק-ראותו של הרצל, חוזה הציונות המדינית...'<sup>35</sup> מכאן משתמע כי בעיני אלתרמן הוותור על ההישגים הטריטוריאליים של יוני 1967 הם בגדר ערעור על הנחות-היסוד של התנועה הציונית ועל מפעל-ההגשמה הציוני גם יחד. אלתרמן סירב בתוקף להבחין בין השטח שהושג עד תום מלחמת-העצמאות ובין מה שהושג מאז, וכשהסתדרות 'השומר הצעיר' גיבשה תוכנית-שלום המבוססת על נסיגה מהשטחים, רשם לעצמו במחברותיו את ההערה הבאה: '[ה] שאלה היא מדוע זכויותיהם של שני העמים מונעים מן היהודים להתישב בבקעת הירדן... מדוע היתה רשות כזאת... למרחביה. מדוע תושבי חברון צריכים לעזוב ומתנחלי ברעם לא. דומה שאם ישנו נישול הוא ישנו בברעם יותר מאשר [אצל] מתנחלי חברון'. אמירה זו, שהיא אופיינית לו, שיקפה היטב את השקפתו שלפיה ויתור על שטח כלשהו שנכבש בזמן האחרון יוביל בהכרח

34 'איך לא להצביע וכיצד להצביע' (17.10.1969), שם, עמ' 530-535.

35 'ראש חדש למחשבה חדשה' (12.3.1969), שם, עמ' 418.

לדה-לגיטימיזציה של הציונות, לקריסה של חזון שיבת-ציון ולקץ המדינה היהודית. במקביל ניהל אתרמן מלחמת-חורמה נגד הנסיונות של השמאל הציוני וחוגים שונים בעולם לשכתב את מה שמכונה 'הנרטיב הציוני' על בסיס ההנחה בדבר קיומו של 'שוויון ערך' בין התביעה היהודית ובין התביעה הפלשתינאית לבעלות על ארץ-ישראל. בשיחה שכבר נזכרה בינו לבין שמעון פרס אמר אתרמן, כי 'אם אמנם יש כאן מחלוקת בין שני עמים, בין העם הפלשתיני, שנושל כביכול מאדמתו, לבין העם היהודי, שנישלו כביכול מאדמתו, הרי טעינו לאורך כל הדרך'.<sup>36</sup> במאמריו חזר על טיעון זה באופנים שונים, תוך שהוא מתפלמס עם כמה מן האישים שציידו בעמדה זו — ביניהם אורי אבנרי, אריה אליאב ופרופ' יעקב טלמון. במאמרו, 'הנוסחה הריקה', התפלמס אתרמן עם הגרסה המשתרשת שלפיה 'העם היהודי והעם הערבי הפלשתיני הם גופים שוויוניות לגבי הבעלות המדינית על הארץ, ובפירוש על כל ארץ-ישראל כולה, עם כל המשתמע מכך לגבי שלטון וריבונות מדינית'. וכעבור שבוע ימים, במאמר עקרוני על 'הסכסוך', גרס אתרמן כי 'התפישה הרואה את הסכסוך הישראלי-ערבי כטראגדיה, כסכך ששני הצדדים שקועים בו' היא אולי נכונה מן הצד האנושי; אך מרגע שהיא מועברת אל התחום המדיני — 'אין לך מוטעית ומופרכת יותר ממנה'.<sup>37</sup> השכתוב של הנרטיב הציוני — ההופך לנגד עיניו לאופנה חברתית, בעיקר בקרב האינטלקטואלים — הוא בעיניו איום ממשי על מפעל-התחייה הלאומי בארץ-ישראל ועל עתידה של מדינת ישראל. אתרמן קורא לזה 'דה-ציוניזאציה'. בהזדמנות אחרת הוא נוקט את הביטוי 'אבטודציוניזאציה', ובזה הוא מתכוון להכחשה העצמית של צדקת הציונות, העשויה — לדעתו — להוביל במוקדם או במאוחר להטלת ספק אפילו באשר לעצם זכותה של מדינת ישראל להתקיים, ולו גם בגבולות החלוקה. בשיר קצר ומושחז שחיבר בתקופה זו, שהיתה צחיחה משירה, הציג אתרמן חזות קודרת בדבר קצה האפשרי של מדינת היהודים, שיבוא — אם יבוא — עקב משבר הערכים הציוני במובן שניתן לו במאמרי 'החוט המשולש': '... אז אמר השטן: הנצור הזה / איך אוכל לו. / אתו האומץ וכשרון המעשה / וכלי מלחמה ותושיה עצה לו... / והוא (השטן) משיב כך: 'לא אטול כוחו / ולא רסן אשים ומתג / ולא מורך אביא בתוכו... / רק זאת אעשה: אכהו מוחו / ושכח שאתו הצדק', וזה עתיד להיות הרגע שבו יקום השטן 'לבצע המזימה'.<sup>38</sup>

אתרמן חזר להשמיע טענות אלה במאמר בשם 'ההובי החדש' שפורסם ב'מעריב' ב-27 בפברואר 1970. הוא המשיך בו את הוויכוח עם בעלי הטענה בדבר קיומו של

36 לך עם האנשים, עמ' 120.

37 'הנוסחה הריקה' (5.4.1968), החוט המשולש, עמ' 224; 'עיקריו של "הסכסוך"' (12.4.1968), שם, עמ' 232.

38 מולד כרך ג (כו), חוברת 14-15 (224-225), (סיון תשל" — יוני 1970), עמ' 131. חזר ונדפס בספר ארץ ישראל השלמה, בעריכת אהרן בן-עמי, ירושלים תשל"ז, עמ' 38.

עם ערבי פלשתינאי, ובראשם אריה אליאב. '... מרגע שאנו מודים בקיומה של פיקציה לאומית פלשתינאית' — כתב אלתרמן במר-לבו — 'מאותו רגע נעשית הציונות כולה ענין של גזילת מולדת מידו של עם קיים, ובמידה שאנו מסייעים כיום להשתרשותה של תודעה זו בעולם ובהכרתנו פנימה, אנו מערערים יסודה ההיסטורי, האנושי של הציונות ומושבים אותה על כידונינו בלבד'.<sup>39</sup> זהו היתה כמעט המלה האחרונה: במחצית מארס אושפו אלתרמן בבית-החולים 'איכילוב' בתל-אביב, ובמהלך ניתוח מעיים מסובך איבד את הכרתו שלא שבה אליו עד יום מותו, ב-28 במארס. בשיח-האבל שנרקם סביב מותו הפתאומי — הוא היה אז בן 59 — בלטה נוכחותה של התנועה למען ארץ-ישראל השלמה, שראתה בהסתלקותו אובדן של מנהיג ומורה-דרך. גליון 'זאת הארץ' מיום 10 באפריל הוקדש כמעט כולו לאלתרמן, ובצד רשימות שנכתבו על דמותו והשקפותיו המדיניות הוקדש עמוד שלם של העיתון לציטוטים מדבריו שבכתב ובעל-פה בזכות רעיון שלמות הארץ, בכלל זה שורות אחדות מתוך מאמרו האחרון, 'ההובי החדש'. בשלושים למותו קיימה התנועה לכבודו עצרת-אבל מיוחדת, שזכתה להד בבטאונה, וכך נהגה גם במלאת שנה לפטירתו. בגליון זיכרון מיוחד של 'זאת הארץ' כתב א' הראל-פיש, כי 'במשך כל חייו ליווה נתן אלתרמן את חיינו הלאומיים והציבוריים ובסוף ימיו הגיע לשיא פעילותו הציבורית — כאשר היה ממייסדי התנועה למען ארץ-ישראל השלמה. הוא היה מייסדה!' וכדי להסיר ספק מלב הוסיף ואמר: 'הגיעה שעת האמת לומר בפה מלא: הוא היה התנועה והתנועה נתייתמה מראשה ומאביה'.<sup>40</sup> הכרה זו זכתה לאישור כאשר במלאת עשרים שנה למלחמת ששת הימים בחר משה שמיר — אז ממנהיגיה של תנועת 'התחייה' — לכתוב ספר שלם על אלתרמן, 'המשורר כמנהיג': 'אני מרשה לעצמי, אני חייב לעצמי, אני זכאי בבחינת המביא דבר בשם אומרו' — כתב שמיר בפתח ספרו — 'אני מבקש לנסות ולהבין, לנסות ולפרש את החיזיון הרוחני והמוסרי הנאצל הזה של המשורר הקם ושם עצמו מורה-דרך לעמו'.<sup>41</sup>

נראה כי השכחה, ההתעלמות וההדחקה של חלק נכבד משוחרי אלתרמן בכל הנוגע לפרק האחרון בחייו של המשורר הנערץ אין בהן כדי לטשטש את הממצאים שהוצגו בזה או להמעט בחשיבותם. מי שהחל את דרכו בפרסום ספר-השירים הטרוכדורי 'כוכבים בחוץ' ואשר התייצב במשך עשרות שנים כדובר כמעט רשמי של מה שמכונה כיום 'הציונות השפויה', היה בשנותיו האחרונות לאחד מראשי מכונניה של אידיאולוגיה לאומנית בעלת יומרה משיחית, שלרשותה העמיד את עצמו, את יוקרתו הציבורית ואת מיטב כשרונו הספרותי. מנחם דורמן נהג לכנות את אלתרמן

39 החוט המשולש, עמ' 626.

40 א' הראל-פיש, 'יד אחת אוחזת בעט' — והשניה בשבט מוסר', זאת הארץ, 17.3.1971, עמ' 5.

41 המשורר כמנהיג, עמ' 10.

בשם 'נתן החכם', אך דומה שדרכו של אלתרמן בשנותיו האחרונות לא התאפיינה עוד במידות הנאורות, הסובלנות והאחוזה המזוהים עם דמות הגיבור היהודי שברא לסינג. במקום זה צצו הדוגמטיות, הרטוריקה הפונדמנטלית, הביטול של ה'אחר' והרדיקליזם הפוליטי — תכונות שלסינג, נציגה האציל והנאמן של רוח ההשכלה, ביקש דווקא להסתייג מהן. מהפך זה שחל באישיותו של אלתרמן ובתמונת-העולם שלו מחייב אפוא סימון והגדרה: זאת כשלב חיוני לקראת כינונו של הסיפור השלם על סופר ענק זה, אך לא פחות מזה גם כפרק עתיר-חשיבות בהיסטוריה האינטלקטואלית והפוליטית של מדינת ישראל בעידן שלאחר מלחמת ששת הימים.